

לימוד זכות לאור שיטתו של הרב

פתיחה

במסכת אבות נאספו הדרכות רבות העוסקות בדרכי מוסר והנהגה ישרה. יהושע בן פרחיה, נשיא הסנהדרין, הותיר לנו את ההדרכות האלה (א, ו): "עשה לך רב, וקנה לך חבר, והוי דן את כל האדם לכף זכות". במאמר זה נתבונן בהדרכה האחרונה על פי שיעוריו של **הרב חיים דרוקמן** זצ"ל¹. ננסה להרחיב בגישת הרב ולבאר את דבריו². נלמד על האופנים השונים של לימוד הזכות, נברר כלפי מי נאמרה הוראת התנא, וכיצד יהיה זה דין צודק. ובסוף המאמר נעמיק במשמעות לימוד הזכות כפי שעולה מדברי רבנו בעניין אחר.

הדרישה לדון לכף זכות נתפסת לעיתים כהוראה להתעלם מהמציאות, להעלים עין ממעשה שלילי של אדם אחר, וכך להימנע משיפוט ביקורתית לחובה. אך לא כך הדבר, הרי החובה לדון דין אמת היא יסוד בתורתנו, והגם שאיננו דיינים, מכל מקום, במבטנו על האחר אנו דנים אותו ובוחנים את מעשיו. התורה מצווה אותנו (ויקרא יט, יז): "הוֹכֵחַ תּוֹכֵחַ אֶת עַמִּיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עֵלְיוֹ חֶטְאִי", ובעצם מלמדת שעֲרִבִים אנו אחד לשני³.

¹ להלן: הרב או רבנו.

² המאמר נכתב על פי כמה שיעורים ששמעתי מהרב. כמה מהרעיונות במאמר באו גם בספריו של הרב, ובעיקר בספר אבות לבנים, עמ' 146-159, ובספר התורה לדורנו, ויקרא, עמ' 213-221.

³ המדרש (ילקוט שמעוני תורה, תריג) מביא את הפסוק (משלי ט, ח): "הוֹכֵחַ לְחֶכֶם וַיִּאָהֶבְךָ". בפירוש "מצודת דוד" לפסוק מובא שאהבת החכם תועיל למוכיחו, כי על ידי התוכחה, יוכל לתקן את עצמו. אפשר אפוא לראות שהתוכחה לחבר מבקשת ליצור חברה מתוקנת, שכל אחד רוצה לתקן את מידותיו, ושכל חבר בה מצווה לעזור לרעהו על ידי התוכחה. מכאן מובן שבהוראה "לקנות חבר" גלומה גם ההנחיה לדון ולהוכיח, וכך לסייע לו להתקדם בתיקון דרכיו ומידותיו. טבעי אפוא שיצרף התנא מייד את ההוראה לדון דווקא לכף זכות, ולא להפוך את המטרה מתועלת – לקלוקל.

מסיבה זו, לאחר ההוראה לקנות חבר, באה החובה לדון לכף זכות, "כי בזה תתקיים החברה בין החברים"⁴.

את כל האדם

על משנתנו פירש רש"י: "על כל שתשמע עליו, אמור שנתכוון לטובה, עד שתדע בבירור שאינו כן". יש להניח שכל אדם התכוון במעשיו לטובה, עד שיוכח אחרת. הנחה זו מצריכה לעיתים חיפוש ובירור, וזו משמעות לדון לכף זכות.

הרמב"ם בפירושו למשנה מסייג ומחלק בין סוגי אנשים. לדבריו, את הצדיק יש לדון תמיד לזכות, ואת הרשע – תמיד לחובה. המשנה שלנו מדברת על אדם שמעשיו אינם ידועים, או שאינם נוטים במובהק לאחד הצדדים. לגבי אדם כזה, אם נוכל לפרש את מעשיו הן לזכות הן לחובה, יש לנו לדונו לכף זכות.

רבנו יונה הסביר בפירושו את דברי הרמב"ם. כאשר מדובר בצדיק גמור, גם אם ראינו שעושה מעשה רע – יש להניח שוודאי עשה תשובה. הלוא כך אמרו חז"ל (ברכות יט, א): "אם ראית תלמיד חכם שעבר עבירה בלילה, אל תהרהר אחריו ביום... ודאי עשה תשובה". אולם, את הרשע הגמור יש לדון תמיד לחובה, גם כשעושה מעשה הנראה טוב, שהרי מסתבר שאינו עושה אלא לפנים, ואינו מתכוון להטיב באמת, אלא לחזק את רשעו.

רבנו מסביר, שלפי הסברו של רבנו יונה, רש"י ורמב"ם אמרו למעשה דבר אחד⁵. הרי על מי נוכל לקבוע בנחרצות שהוא רשע גמור? וכי יודעים

⁴ כדברי הרשב"ץ בספרו מגן אבות א, ו.

⁵ יש לדקדק שמדברי הרמב"ם משמע שישנם אנשים שנראה כי רשעים הם, וצריך לדונם לחובה, אך **רבנו יונה** צמצם מאוד את דבריו כשנקט את המושג: "רשע גמור". נראה מדבריו שאת רוב בני האדם יש לדון לזכות, וממילא כך יש לדון כל אדם שאין מעשיו מובהקים ומפורסמים לרע. וכך פשט דברי רש"י, שאינו ממקד את דברי התנא בסוג אנשים מסויים.

אנו את מחשבותיו וכוונותיו של האחר? "הָאָדָם יִרְאֶה לְעֵינָיו" (ש"א טו),
ז, ומי ישער את המתרחש בלב הזולת ויקבע שרשע גמור הוא?

נמצאנו למדים שיש לדון כל אדם לכף זכות כל עוד המעשה אינו רע
במובהק, ואף כאשר ברור שאדם חטא או פשע, יש לשער שעשה תשובה.
ונדגיש כי בנוגע לצדיק גמור יש להניח ששב והתחרט, אך באדם רגיל יש
רק לשער זאת.

כך עולה מדברי רבותינו, ואולם, עדיין מורגש קושי. פעמים רבות ירגיש
האדם שבדונו לכף זכות, הריהו עושה שקר בנפשו, בתוכו פנימה יודע הוא
כי אין זו האמת. דרך משל: וכי אפשר לפטור כל מכונית הנוסעת בשבת –
בטענה שנמצאת בה יולדת הצריכה לבית הרפואה? כמה יולדות ישנן?!
האם זו כוונת רבותינו?

בצדק תשפט עמיתך

הגמרא במסכת שבועות (ל, א) לומדת מן הפסוק (ויקרא יט, טו): "בְּצַדִּיק
תִּשְׁפָּט עַמִּיתְךָ" את ההנחיה: "הוי דן את חברך לכף זכות". רש"י על אתר
מבאר שלא מדובר בדין בלבד, אלא גם "ברואה חברו עושה דבר שאתה
יכול להכריעו לצד עבירה ולצד זכות – הכריעו לזכות ואל תחשדהו
בעבירה". הינה הבנת הגמרא לפנינו, ולפיה, הכרעת הדין לכף זכות אינה
מדרכי השקר, אלא מדרכי הצדק.

נציע שההסבר לכך מציב את ההוראה שלא לשפוט על פי המבט
הראשוני, השטחי, שממנו נראה המעשה רע, אלא להוסיף ולהתבונן
בפרטי המקרה, עד שתעלה המורכבות, ואיתה צד הזכות בדיון.

ונראה לי להוסיף שבימיו של הרמב"ם היה ברור ההבדל בין יהודי לגוי, אך בימינו
ישנם יהודים שעל אף שייכותם הפנימית לעם ישראל, הדבר אינו בא לידי ביטוי בקיום
תורה ומצוות. ולכן הסבר רבנו יונה לדברי הרמב"ם מתאים יותר בתקופתנו.

המדרשים⁶ על הפסוק: "בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עַמִּיתָךְ" מפנים אותנו לגמרא אחרת העוסקת בלימוד זכות (שבת קכז, ב). הגמרא מלמדת אותנו להעמיק את המבט ולבחון את הכוונה שבמעשי בני אדם. נתבונן באחד הסיפורים המובאים שם.

מעשה באדם מהגליל, שאחד מבעלי הבתים בדרום שכרו להיות פועל אצלו. בערב יום הכיפורים, לאחר שלוש שנות עבודה, פנה השכיר אל בעל הבית וביקש את משכורתו כדי שיוכל לחזור לביתו ולפרנס את משפחתו. ענה לו בעל הבית שאין לו כסף לשלם. ביקש השכיר שישלם לו באופן אחר, בקרקעות, בבהמות או בחפצים העולים כדי שכר עבודתו. בעל הבית השיב שגם את זה אין לו. מששמע זאת השכיר, הפשיל את צרורו על כתפו וחזר לביתו בפחי נפש, בלי אומר ודברים. השכיר חי אצל בעל הבית שלוש שנים והכיר את היקף נכסיו, ובכל זאת לא אמר דבר.

כעבור ימים ספורים, לאחר חג הסוכות, הגיע בעל הבית לבית השכיר ועימו שלושה חמורים עמוסים כל טוב. השכיר, שכמו שכח את עניין התשלום, אירחו בכבוד והושיבו לאכול. רק לאחר שאכלו יחד נזכר בעל הבית במטרת ביקורו ושילם לשכיר בעבור כל שנות עבודתו.

לפני שפנה לדרכו, שאל בעל הבית את השכיר מה חשב עליו בערב יום הכיפורים, כשבא לגבות את שכרו ולא קיבל מאומה. "במה חשדתני כשאמרתי שאין לי כסף?", שאל. "שמא עסקה טובה הזדמנה לך והשקעת בה את כל כספך המזומן", ענה השכיר. "וכשאמרתי שאין לי קרקעות, בהמות וחפצים, במה חשדתני? הרי ידעת שיש לי". "הנחתי שהקרקעות מוכרות, שהבהמות מושכרות, ושחפצים הוקדשו לשמיים", ענה השכיר. בעל הבית התרגש והכריז שכן בדיוק אירע, אלא שלא העז לטעון לצירוף מקרים מוזר כל כך, ולכן רק אמר שאין לו.

⁶ מדרש הגדול על פסוק זה; ילקוט שמעוני תורה, תרי"א.

מסורת עתיקה⁷ מגלה את זהות השכיר: רבי עקיבא. השכיר מלמד אותנו כיצד לקיים את הציווי "בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עַמִּיתְךָ". יש לתהות מה ראה בעל הבית ההגון לעשוק שכר שכיר? אין זה אלא שסיבה טובה בדבר. כמה פשוט לומר שיש לדון לכף זכות, וכמה קשה בעת מעשה להעמיק ולהניח שכוונת הזולת לטובה.

אולם, אפשר לטעון שאולי רבי עקיבא הצעיר נהג לפנים משורת הדין, ואין לדרוש הנהגה כזאת מכל אדם. אלא שלעניות דעתי אין הדבר כן, ואדרבה, בסיפור טמון לימוד גדול. הרי רבי עקיבא היה בראשית חייו עם הארץ, אדם פשוט, העמל לפרנסתו. דווקא יושרו האינטלקטואלי הוא שעמד לו באותה העת, ומכוחו הוא עמד ולימד זכות.

לפי דרכנו למדנו שאין לימוד הזכות דין הלכתי מנותק, אלא חובה אנושית מושכלת. עלינו להימנע מפרשנות שלילית מתוך מבט בוסרי, ולחפש אחר הזכות המשלימה את התמונה. כך נראה דין צדק.

כיצד ללמד זכות?

ראינו שהחיפוש אחר הזכות הוא חלק מדין הצדק. אין להעלות פרשנויות חד־ממדיות שעל ידן תיטטה הכף לחובה. צריך לעמוד על כל פרטי המקרה, לחשוב מה הביא את החבר לנהוג כפי שנהג, ולברר מה באמת אירע. דבר זה נלמד גם מפסוקי התורה. בסמוך להוראה "בְּצֶדֶק תִּשְׁפֹּט עַמִּיתְךָ", אמרה התורה: "הוֹכֵחַ תּוֹכִיחַ אֶת עַמִּיתְךָ, וְלֹא תִשָּׂא עֵלְיוֹ חֶטְאִי". מפרשים רבותינו⁸ שכדי שלא תישא על חברך חטא, עליך לברר איתו את מעשיו ומתוך כך תעמוד על כוונתו.

עצה מעשית לעניין זה לימדנו הלל הזקן (אבות ב, ד): "אל תדין את חברך – עד שתגיע למקומו". אין לדון אדם אחר בלי לעמוד במקומו, בלי להבין

⁷ שאילתות, שמות, מ. וראו בחידושי חת"ם סופר על הגמרא.

⁸ עיין באלשיך ובאור החיים על פסוק זה, וכן תמצא בעוד מקומות רבים.

כיצד נראית המציאות מהזווית שלו. אם קשה להגיע לכך לבד, אפשר לגשת אל החבר ולשאול אותו על מעשיו בדרך מכובדת?⁹

עמדנו עד כאן על האופן הפשוט של לימוד הזכות: מעשה שמניעו אינו ברור – מואר באור חיובי. אך ישנם רבדים נוספים בהתבוננות על מעשים שליליים. לפני כמה שנים, כמו בכל שבת, בהיותנו בישיבה, זכיתי להגיע אל בית הרב. במהלך הדברים נשאל הרב כיצד יש להסתכל על מעשים שליליים של נבחרי ציבור.

הרב הדגיש שתכלית מעשיהם לכוונה טובה, אך מחלוקת גדולה יש בינינו בדבר הדרך הנכונה המובילה לטובת מדינת ישראל, כך שבעוד שאנו טוענים שמעשיהם שליליים, הם בטוחים שמעשיהם חיוביים ומועילים (ולדעתם אנו אלו שמזיקים...). יוצא שכוונת כולם לטובת המדינה, וישנם נבחרים שאף מתמסרים למענה בכל כוחם. הרי שמדובר באנשים טובים. הם אומנם טועים טעות מרה, ואנו בטוחים בצדקת דרכנו, אך כוונתם להיטיב חשובה בקביעת גישתנו כלפיהם. כך לימדנו הרב פן נוסף בלימוד זכות: אפשר להכריז שמעשה מסוים הוא שלילי, ובאותה נשימה לקבוע שהאדם העושה מכוון לטובה, ושגגה היא לו.

קומה נוספת למדתי מהרב **שמעון לפיד**, חתנו של רבנו, שבאחת משבתות הקיץ העביר שיעור על המשנה שלנו במסכת אבות¹⁰. הרב שמעון ביאר את המושג התלמודי "**תינוק שנשבה**"¹¹. הסבר הגמרא הוא

⁹ כמו שמצאנו תנאים ששאלו את רבם על מעשה שעשה ונראה להם אסור, ראו לדוגמה: "אמרו לו תלמידיו: לא למדתנו רבינו...!" (ברכות ב, ו), וכן על זה הדרך.

¹⁰ מנהג בני אשכנז ללמוד בכל אחת משבתות הקיץ פרק במסכת אבות. רבנו היה מלמד בכל שבת משנה מתוך הפרק השבועי, וכך נוהגים לעיתים גם תלמידיו וממשיכי דרכו.

¹¹ "דווקא הכיר ולבסוף שכח, אבל **תינוק שנשבה** בין הנכרים, וגר שנתגייר לבין הנכרים – פטור" (שבת סח, ב). ובדברי רש"י שם נוסף הביאור: "**אומר מותר** – אנוס הוא, ולא שגגה היא".

שמדובר באדם "שאינו לו ידיעת בית רבו"¹². לצערנו, ישנם יהודים שעושים מעשה רע, ואף כוונתם שלילית, אבל אין זו אשמתם, מכיוון שלא זכו להכיר באור התורה. עלינו ללמד עליהם זכות ולומר, דרך משל, שאילו רק היו מבינים מהי מעלת השבת, ודאי לא היו מחללים אותה¹³, ואז באמת רק יולדת הייתה נוסעת בכביש בשבת...¹⁴

רובד נוסף נלמד מהדיוק שהובא בספר "שפת אמת" על המשנה. נאמר: "הוי דן את כל האדם", גם כאשר אנו פוגשים מעשה רע, שנובע מכוונה רעה, מורה לנו יהושע בן פרחיה לדון את כל האדם, להסתכל על כלל מעשיו, ולגלות בהם גם מעשים טובים. גם אם כעת המעשה באמת רע, הרי שבחינתו בין מעשיו הנוספים של האדם מקהה את חומרתו ומטה לזכות את עושהו.

בשיעוריו של רבנו אפשר למצוא העמקה נוספת בעניין לימוד הזכות.

אברהם אבינו יוצא להגנת אנשי סדום. המדרש (בראשית רבה מט, ט) מקשר את הנהגת אברהם לפסוק בתהלים (תהלים מה, ח): "אֶהְבֶּתָּ צְדָקָה וְתִשְׁנֵאָה רָשָׁע": "אֶהְבֶּתָּ לְצַדִּיק אֶת בְּרִיתִי... מֵאֲנֵת לְחַיִּיבֵן". מן המדרש למדנו שאהבת הצדק אינה מונעת לימוד זכות אפילו על רשעים. "אברהם לא צידק את מעשיהם של אנשי סדום, הוא פשוט התמקד בנקודות הצדק שהיו חבויות בהם, והן אלו שעניינו אותו, בשם אותן נקודות הוא בא ללמד זכות על אנשי סדום" (התורה לדורנו, בראשית א, עמ' 208). יש מקום

¹² "מי איכא דלית ליה ידיעת בית רבו? ...משכחת לה בתינוק שנשבה לבין הנכרים" (שבועות ה, א).

¹³ ראו לר"ן (שבת סח, ב), ששמע שאף אם לא ידע את משמעות המצווה, נחשב כתינוק שנשבה (וראה בהלכות ממרים לרמב"ם ג, ג). וכן עולה מדברי רדב"ז (שו"ת ה, קסד). וראו באבני נזר (אבה"ע, רכג), שמי שלימדוהו להיות כופר, נחשב כתינוק שנשבה.

¹⁴ עיין בדברי הרב יוסף דב סלוביצ'יק (על התשובה, יחידותו של אדם, עמ' 251), שמביא כי האדם יראה את המציאות כפי טבע תכונותיו. הרואה את הלילה הקסום, בהחלט יכול להבין כיצד חבריו רואים לילה זה, ירחם הוא עליהם על שאינם זוכים לראות כמותו. כך אנשים העוברים על המצוות ואפילו בידיעה, אין זה מכוונת זדון, אלא כי כך גדלו, יש להתפלל שיפקחו עיניהם לראות את הלילה מבעד למשקפיים שלנו.

להטות את הדין לזכות גם כאשר מדובר במי שהתורה עצמה מעידה על רעתו¹⁵. המדרש משבח על כך את אברהם ומורה לנו את הדרך הראויה.

עלו בידינו חמישה רבדים בלימוד זכות:

א. ההנחיה הבסיסית – לחפש את הפן החיובי במעשי האחר, שכך נראית דרך הצדק.

ב. אם המעשה שלילי – יש להניח כי העושה התכוון לטובה.

ג. אם גם המעשה וגם הכוונה שליליים – צריך לזכור שלרוב, הגורם הוא היעדר חינוך וחוסר ידיעה.

ד. גם אם המעשה והכוונה שליליים – צריך להתבונן על מכלול מעשיו של האדם, ולא לשפוט על בסיס מעשה יחיד.

ה. אברהם אבינו מלמד אותנו, שגם במקרה של אנשים רעים וחטאים יש מקום לחפש נקודות זכות, מצד היותם בריותיו של הקדוש ברוך הוא.

משמעות לימוד הזכות

מדוע עלינו להתאמץ כל כך בלימוד זכות? למה משנה כל כך כיצד נביט על חברינו כאשר אין לכך נגיעה ישירה לחיינו? רבנו אמר על כך (אבות לבנים א, עמ' 156): "כשאדם מלמד זכות על אדם אחר, לימוד הזכות הזה פועל בעולם". ננסה לעמוד על אופן פעולתו של לימוד הזכות.

רבנו היה חוזר פעמים רבות על רעיון היוצא מן הפסוק (דברים ל, טו): "רְאֵה נִתְּתִי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב, וְאֶת הַמְּוֹת וְאֶת הַרָע". דווקא שגרה של טוב, אומר הרב, היא המכונה חיים. מי שבחייו עוסק ברע – חי חיים שמשמעותם מוות. אדם עשוי להתקיים בעולם שנים רבות, אבל רק מעטות מתוכן הוא באמת חי. "החיים האמיתיים

¹⁵ "וְאִנְשֵׁי סֶדֶם רָעִים וְחֲטָאִים לְה' מְאֹד" (בראשית יג, ג).

מסתכמים במעשיו הטובים של האדם, בעוד שמעשיו האחרים אינם שייכים כלל לחיים" (התורה לדורנו, דברים, עמ' 92).

כאשר דנים אדם אחר לכף זכות, אנו קובעים כיצד יש להתבונן עליו באמת. אנו מגדירים את מעשיו כמעשי זכות, ובכך מעניקים לו חיים. אולי לא הארכנו את ימיו, אבל בהחלט הענקנו להם תוכן ומשמעות. דומה הדבר לאדם שבוטלה חובתו לשלם מיסים מסוימים. אומנם שכרו הכולל נותר כשהיה, אבל בפועל יש ביותר כעת כסף זמין לשימוש רב יתר. כך בלימוד זכות אנו מגדילים לאדם את פרקי המשמעות בחייו, את **חיי הנטו** שלו¹⁶.

אם נתבונן נראה שהקדוש ברוך הוא בעצמו מצפה מגדולי ישראל ללמד זכות על דורם, ואף מעיר להם כשאינם עושים כך¹⁷. דברים אלו לא נועדו "אלא ללמד את מנהיגי ישראל שבכל הדורות – וגם אותנו – שאסור לקטרג על עם ישראל, אלא להפך, מוטלת עלינו החובה ללמד סגוריה על ישראל ולעסוק בזכויותיהם" (שם, שמות, עמ' 57). כפי שראינו, חשיבות העיסוק בזכויות ישראל נעוצה בחיים הנוספים להם באותה העת. בעזרת לימוד הזכות אפשר לכפר על עם ישראל ולהכריע את דינם לטובה.

למדנו אפוא שלימוד הזכות מוסיף חיים, ועל כן הוא רצוי לפני הקדוש ברוך הוא. נותר לברר מדוע מנהיג הקדוש ברוך הוא שלימוד הזכות שלנו פועל טוב בעולם? הרי הוא ודאי יודע את האמת, ובידו התמונה השלמה על האדם?

¹⁶ ראו הרחבה בספרו של הרב "התורה לדורנו", דברים, עמ' 91-97. הגמרא (קידושין מ, ב) אומרת שפעמים עושה אדם מצווה אחת, ויכול הוא בכך להכריע את עצמו ואת העולם כולו לזכות. וכן הביא הרמב"ם (הלכות תשובה ג, ד). לפיכך, גם כשאדם דן את זולתו לכף זכות הוא עשוי להכריע בכך את האדם לזכות, ואף את העולם כולו!

¹⁷ ראו בגמרא (שבת פט, ב) שכך מצפה הקדוש ברוך הוא בפנייתו למנהיגי עם ישראל. רק יצחק אבינו עמד בציפייה ולימד זכות על ישראל.

מסביר "אור החיים" הקדוש (דברים יב, כח): "דע כי יקפיד הקדוש ברוך הוא על האדם בעשותו דבר שלא יהיה בו נקי אלא מה' ולא מאדם, ויחשוב לו לחטא עד שיהיה נקי גם מישראל". גם כאשר האדם נקי מה', אין הוא יוצא זכאי לגמרי עד שיהא נקי גם בעיני הבריות. בעת לימוד זכות מתגלה השקפת הבריות על אדם מסוים ועל מעשיו. לימוד הזכות סולל את הדרך לזיכוי גמור בבית דין של מעלה¹⁸, והדבר מסור בידי סביבתו של האדם¹⁹.

בידינו, בני האדם, בעולם הזה מצוי כוח גדול, הכוח ללמד זכות על הסובבים אותנו ובכך להטות את האדם ואת העולם כולו לחיים.

¹⁸ נראה להעיר שאין לחשוש מלימוד זכות על אדם רשע, שכל דברי "אור החיים" אינם אלא כאשר זכות הנידון היא האמת והצדק השלם, אך אם האדם הרשע, והוא באמת חייב בדין, ייגמר דינו לחובה, גם אם ילמדו עליו זכות.

¹⁹ וכן מוכיח הסיפור על רבי מאיר ודינו של אלישע בן אבויה (חגיגה טו, ב).